

DUŠE LIDU A JEJÍ OBJEVITELÉ

Martina Pavlvcová, Česká republika

Téma letošního setkání (Kouzla ve world music) evokuje řadu otázek, které se dotýkají nejen současných podob lidových tradic a jejich proměn, ale i historických paralel, jejichž poznání ve své době bylo často vedeno ze stejných zřetelů, jako dnes. Zachycení a odhalení vnitřních momentů a mechanismů v tvořivých projevech člověka v souvislosti s daným jevem je dodnes úkolem nelehkým a minimálně interdisciplinárním. Zajímavé však je, jak dlouho a proč lidová kultura přitahuje pozornost právě z tohoto hlediska.¹⁾

Setkání s neznámým a jiným vyvolávalo reakce od dob prvních kontaktů člověka s jeho blízkým i vzdálenějším okolím. V minulosti lze nalézt tyto zprávy v nejstarších písemných záznamech mnoha kultur. Typickými příklady jsou zprávy antických autorů, které se často zmiňují o zvycích či vzhledu příslušníků jiných etnik, s nimiž tato civilizace přicházela do kontaktu, a ze kterých je v případě evropského prostředí dodnes čerpáno např. při studiu osídlení Britských ostrovů, ale i kontinentální Evropy (hranicí je zde proslulý Limes Romanus, obranný val proti barbarům). Válečné výboje, obchodní záležitosti, cestovatelské touhy a náboženské mise byly hlavními příčinami, které často mimoděk vnášely do formujícího se zájmu o "jiné" z pohledu Evropana další a nové informace, jež odkrývaly dosud nepoznané. Ono nepoznané bylo většinou spojováno s odlišným a vzdáleným geografickým prostředím a je vlastně paradoxem, že teprve velké zámořské cesty, které jsou svým

1) Následující studie vznikla v rámci grantového projektu IAA 9058401 Etnokulturní tradice v současné společnosti. Sondy do problematiky využívání a funkcí hudebního folkloru.

výsledkem dodnes rozporuplným historickým jevem,²⁾ přinesly v Evropě zájem o domácí rustikální tradice. Po prvotním odmítání původních obyvatel Ameriky jako nedokonalých lidí nastal v Evropě v době rozvíjejícího se osvícenství obrat a „ušlechtilý divoch“ se stal symbolem přirozenější, nezkažené a spravedlivější společnosti.³⁾ Zde také započalo hledání podobného, civilizačně (a zejména ve smyslu morálky) nezatíženého typu v evropské kultuře. Filozofie osvícenství a doba nastupujícího preromantismu, která navíc silně korelovala s politicko-historickým vývojem Evropy, se tak staly východiskem pro evropský pohled na vlastní lidovou kulturu s jejími především venkovskými tradicemi.

Tady můžeme hledat počátek objevování duše lidu, kterému ovšem předcházela ještě jiná poznání. V první řadě to bylo objevení tzv. nižších vrstev sociálními vrstvami vyššími, a to z hlediska kulturního. Doklady o oboustranném prolínání se dochovaly zejména v hudební, popř. taneční oblasti napříč Evropou a i historická fakta dokládají oblibu produkcí ve šlechtickém prostředí, na nichž se přímo podíleli vybraní poddani.⁴⁾ Na bázi vztahu vrstev nižších“ a „vyšších“ pak byly o mnoho později zformulovány i teorie o podstatě lidového umění, jako byla

2) Erazim Kohák napsal, že „střetnutí s obyvateli severní Ameriky představovalo zásadní otřes, který připravil konec středověku, protože znamenal konec samozřejmosti“. Srov. Kohák, E.: Člověk, dobro a zlo. O smyslu života v zrcadle dějin. Kapitoly z dějin morální filosofie. Praha 1993, s. 34.

3) Tamtéž, s. 35.

4) I z našeho prostředí lze uvést řadu příkladů, z oblasti Moravy např. dobové doklady z premonstrátského kláštera Hradisko u Olomouce, kde se téměř jedno století, až do zrušení kláštera v době josefinismu, prováděly tzv. hanácké opery. Byli sem zvaní také konkrétní venkované, jak dokládají dochovaná diára: „Dne 12. července 1696 celý hradiský konvent přihlížel divadelnímu představení v letohrádku na klášterní zahradě, kam byli rovněž přivedeni Valaši, kteří rozesmáli přítomné svým tancem“. Srov. Fiala, J.: Dobové české slovesné reflexe slezských válek. Olomouc: Univerzita Palackého, 2001, s. 22.

teorie recepční (rozhodujícím znakem nebyla původnost, ale recepce jevů, tedy i z jiných vrstev, lidovým prostředím).⁵⁾

Bylo to ale také objevování existence různých etnik navzájem. Zajímavý byl v tomto případě vztah Východu a Západu Evropy. Slovanský Východ západní Evropu znal podstatně více, což bylo samozřejmě dáno znalostí jazyků v intelektuálních kruzích. Západ až do 17. století vnímal východ Evropy, tedy zejména slovanská etnika, velmi mlhavě, a také znalost slovanských jazyků zde byla velmi malá a týkala se spíše jednotlivců, kteří díky tomu mohli přinášet dosud neznámé informace.⁶⁾

V 17. století se začaly proměňovat vztahy Západu zejména k Polsku, a také k Rusku, ale o Slované, kteří žili blízko západoevropských center, se nevědělo téměř nic.⁷⁾ Zájmy západních badatelů o slovanský Východ byly vedeny nejen hledisky odborným (výzkumné expedice do Ruska a jejich poznatky přispěly mimo jiné v 18. století k formování etnografie na univerzitě v Göttingen), ale i čistě pragmatickými, které měly sloužit politickým účelům (ostatně v dějinách antropologie a etnologie věc nijak nová). K přiblížení Západu a Východu přispěla velmi výrazně tzv. evropeizace Ruska v době Petra Velikého, kdy byly

5) Švýcarský badatel Eduard Hoffmann – Kraye v roce 1903 publikoval tezi, že „lidová duše neprodukuje, jen reprodukuje“; extrémní podobou pak byla teorie o pokleslých kulturních hodnotách – tedy že lid netvoří, pouze přejímá z vyšších vrstev, v podání německého badatele Hanse Naumanna ve 20. letech 20. století. Srov. např. Leščák, M. - Sirovátka, O.: *Folklór a folkloristika. O ľudovej slovesnosti*. Bratislava: Smena, s. 63-64). Jak napsal Bedřich Václavek, podle tohoto pojetí „je lid netvořivý i tehdy, když jedinec z lidu složí píseň, protože se i v tom případě drží jen známých literárních vzorů z vyšší kulturní vrstvy, ovšem vzorů, v ní už zastaralých“. Srov. Václavek, B.: *Písemnictví a lidová tradice. Obraz jejich vztahů v písni lidové a zlidovělé*. Praha: Svoboda, 1947, s. 62.

6) Srov. Krejčí, K.: *Mýtus a dialog v historických vztazích Slovanstva se Západem*. In: *Československé přednášky pro VI. Mezinárodní sjezd slavistů*. Praha, Academia, 1968, s. 200.

7) Tamtéž, s. 199.

prohlubovány kontakty mezi národy a přinášeny poznatky o kultuře. Literární historik Karel Krejčí píše, že „na první pohled vzbuzuje tento proces dojem pohlcení opožděné a méně vyvinuté kultury slovanských národů vyspělejší a pokročilejší kulturou národů západních, a tak to také často bylo interpretováno. Slované zdůrazněním vlastních kulturních tradic a hodnot dosáhli toho, že toto jednostranné stanovisko bylo revidováno, na což přistoupili i badatelé západní, někdy ovšem spíše z důvodů mezinárodní kurtoazie než z vnitřního přesvědčení. Ve vzájemné výměně hodnot jevil se totiž na straně slovanské stále citelný schodek; kdežto po stránce faktografické zjištěnými vlivy, výpůjčkami a podněty, které přicházely ze Západu na Východ, je možno naplnit knihy, obdobná fakta ve směru opačném se pro toto období, tj. XVIII. a počátek XIX. století, představují velmi chudě, skoro mizivě.“⁸⁾ Tentýž badatel dále dodává, že objevení Slovanů Evropou vedlo ke vzniku určitých mýtů, z nichž „nejpůsobivější mýtus vytvořil Herder kapitolou o Slovanech, ve svých *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*, kde za základní vlastnost Slovanů prohlásil mírumilovnost a připisoval jim na základě toho vedoucí úlohu v nadcházející budoucnosti, která proti principu moci a násilí nastolí myšlenku humanity.“⁹⁾ Bohaté dílo Johanna Gottfrieda Herdera, a nejen tato zmiňovaná část (tedy šestnáctá kapitola z citované práce *Myšlenky k filozofii dějin lidstva*, která vyšla v letech 1784-1791), podnítilo v tehdejší době skutečně proces národního uvědomění v Evropě a obrátilo pozornost k lidové venkovské kultuře.¹⁰⁾ V českém prostředí v této souvislosti Herder silně zapůsobil na naše přední buditele, jako byli Josef Dobrovský, Josef Jungmann, František Palacký, Jan Kollár, František Ladislav Čelakovský, ale vliv měl i na další – Jaroslava Langera, Karla Jaromíra

⁸⁾ Tamtéž, s. 200.

⁹⁾ Tamtéž, s. 201.

¹⁰⁾ V českém překladu lze zmíněnou kapitolu o Slovanech nalézt ve výboru *Vývoj lidskosti* roku 1941.

Erben, Františka Sušila aj. (a v 90. letech 19. století byl pak znovu aktuální u T. G. Masaryka).¹¹⁾ Jak podotýká Karel Krejčí, tyto mýty byly do jisté míry fikcí, ale prokázaly i tvořivou sílu, která byla schopna z této fikce vytvářet skutečnost.¹²⁾ Pro odkaz díla J. G. Herdera to platí dvojnásob, protože na něj se odvolává téměř vše, co se zájmem o lidovou kulturu v Evropě počátku 19. století souvisí. Herderův přínos byl tedy pro kulturu a politiku 19. století v Evropě zcela zásadní. I jeho životopisná data ukazují, jak úzce byl spjat s vývojem v tehdejší Evropě a dobře znal poměry ve vědě i kultuře. Pocházel z východního Pruska, při studiích v Královci jej významně ovlivnil jak Immanuel Kant, tak Johann Georg Hamann, který patřil k prvním německým protiosvětským představitelům. V roce 1764 odešel jako učitel do Rigy a tam se seznámil se slovanským světem, zejména s Ruskem. Roku 1769 pak odešel do Francie studovat literaturu a filozofii, kde se mimo jiné seznámil s Johannem Wolfgangem Goethem a na jeho přímělu se stal generálním superintendantem luterské církve; od roku 1776 žil až do své smrti v roce 1803 ve Výmaru.¹³⁾ Ivo T. Budil v práci *Za obzor Západu* ovšem také uvádí, že J. G. Herder „učinil ze studia, až dosud omezeného na úzký okruh „sběratelů“ a „starožitníků“, mocensky významný nástroj konstituce národních států“, což je další rys, který s romantismem Evropa spojuje.

Německá klasická filozofie se formovala v prostředí, které velmi přálo vědeckým objevům a zejména rozmachu přírodovědných disciplín, kam spadal rovněž zájem o antropologii člověka. Příkladem je třeba Johann Friedrich Blumenbach (1752-1840), který vypracoval nejranější klasifikaci ras lidstva. Ostatně i Immanuel Kant se již zabýval rasami (*O rozličných lidských rasách* – 1755). Ze zájmu o přírodu

¹¹⁾ Munzar, J.: Herder v Čechách. In: Dějiny kultury a civilizace Západu v 19. století. Ed. J. Hanuš. Centrum pro studium demokracie a kultury. Brno 2002, s. 44-51.

¹²⁾ Krejčí, K., c. d., s. 201.

¹³⁾ Srov. Munzar, J.: Herder v Čechách, c. d., s. 44-51.

a o první přírodovědné systematizace nebylo daleko k zájmu o člověka, a poté i o jeho kulturu. Nepochybně k této sféře patří např. jména bratrů Humboldtů (Alexandr von Humboldt 1769-1859, přírodopisec, cestovatel, Wilhelm von Humboldt 1767-1835, jazykovědec), nebo poznatky Johanna Reinholda Forstera (1729-1798) a jeho syna Johanna Georga Forstera (1754 -1794), kteří prosluli jako cestovatelé (mj. se zúčastnili Cookovy druhé cesty kolem světa v letech 1772-1775). Starší z dvojice Forsterů je v literatuře označován za pozdního barokního polyhistora. Konkrétní poznatky z vlastního empirického poznání, tedy z terénních cest, ho však již vedly dál od osvícenské, často sentimentální představy o člověku. Ostatně koncept Völkerpsychologie od Wilhelma von Humboldta obracel pozornost k psychologii národů jako jedna z prvních odborně formulovaných hypotéz tohoto druhu.¹⁴⁾ V polovině 19. století se již na této platformě objevuje pojem Volksgeist (duch národa) jako společná psychologická esence příslušníků určitého národa (Volk), která má hlavní vliv na osudy konkrétní populace. Výrazem ducha národa jsou jazyk, mytologie, náboženství a zvyky. Na tento proud pak navazuje etnopsychologie (např. Adolf Bastian, 1826-1905, v druhé polovině 19. století působící jako profesor etnologie v Berlíně a jeden ze zakladatelů Německé antropologické společnosti v roce 1869), který stanovil teorii, že existuje obecná psychická jednota lidstva, která je v základních myšlenkách společná všem lidem, tzv. elementární myšlenky -Elementengedanke. Předpokládal, že kulturní zvyky, mýty, věření se v každé skupině vytvářejí podle pravidel kulturní evoluce a odlišují se podle geografického prostředí – to jsou tzv. Völkergedanke, myšlenky národů. Jeho práce *Der Mensch in der Geschichte* (1860) byla psána pod vlivem J. G. Herdera a W. Humboldta. Adolf Bastian je již řazen k představitelům raného kulturního evolucionismu a na jeho názory se odvolával např. Bronislaw Malinowski nebo Carl Jung

¹⁴⁾ Budil, I. T.: Za obzor Západu. Proměny antropologického myšlení od Isidora ze Sevilly po Fraze Boase. Praha: Triton 2001, s. 380-382.

v konceptu společného nevědomí.¹⁵⁾ Dalším představitelem pak byl např. Wilhelm Wundt (1832-1920), německý fyziolog a psycholog, zakladatel experimentální psychologie (v roce 1863 vyšly knižně jeho přednášky *O duši člověka a zvířat*). Na přelomu 19. a 20. století se jeho cílem stalo vytvoření sociální (kulturně-historické) psychologie, která měla zkoumat vyšší funkce prostřednictvím kulturních produktů (jazyk, mýty, umění); v letech 1900-1920 vyšlo 10 svazků jeho díla *Völkerpsychologie (Psychologie národů)*. Na podobné bázi začala orientace také v americká kulturní antropologii - např. spolupracovník Franze Boase Richard Thurnwald (1869-1954) na Kolumbijské univerzitě. V antropologickém pojetí, tedy s vazbou nejen na kulturu, ale i na fyzickou stránku člověka, se tento směr dále rozvíjel u řady badatelů a směrů.¹⁶⁾

Nejenom přírodní vědy byly ovšem zasaženy touto myšlenkou – rovněž sféra umělecká, zejm. literární a básnická, se vydala podobnou cestou. Není zde příležitost vypočítávat jména, ale rozvoj romantismu jako uměleckého směru dával tomuto uvažování prostor. Zájem byl o tzv. lidovou poezii, tedy především o slovesné druhy, z nichž nejvíce přitahovala pohádka a píseň. Určujícími osobnostmi byli literáti, filologové, kteří už tehdy, na počátku 19. století, vytvářeli první koncepce týkající se lidové poezie - např. August Vilém Schlegel (1767-1845), jenž tvrdil, že lidová poezie je vytvořena lidem nebo pro lid. Přesto základním znakem chápání lidové poezie pro většinu představitelů romantismu byla její původnost, originalita. Ačkoli lidová poezie byla chápána jako inspirace pro vlastní tvorbu u mnoha básníků té doby, zvyšoval se i zájem, a můžeme říci, že také po vzoru Herderově (který vydal svou sbírku lidových písní *Volkslieder* v letech 1778-1779,

¹⁵⁾ Monografické zpracování Bastianovy osobnosti viz Koepping, K. P.: *Adolf Bastian and the Psychic Unity of Mankind: The Foundation of Anthropology in Nineteenth Century Germany*. New York 1983.

¹⁶⁾ Budil I. T.: *Za obzor Západu*, c. d., s. 380-382.

od roku 1807 vycházející pak s titulem *Stimmen der Völker in Lieder* /Hlasy národů v písních/) o samotný materiál zachycený přímo mezi venkovany.¹⁷⁾ Samozřejmě nikoli v našem slova smyslu sesbíraný, tedy získaný přímo v terénu. Dokladem tehdejšího způsobu práce nám může být dochovaná korespondence mezi bratry Grimmovými, stěžejními představiteli německého romantismu (Jacob Grimm, 1785-1863, Wilhelm Grimm, 1787-1859) a jejich přítelem Clemensem Brentanem (1778-1842), významným německým básníkem, když v roce 1810 hledali materiál z okruhu českých pohádek (Clemens Brentano jezdil za svým bratrem Christianem do Bukovan u Milovic). To, co Brentano Jacobu Grimmovi přivezl, byly pouze knížky lidového čtení a kontakt na Josefa Dobrovského, jenž mu ovšem mohl pomoci také pouze s literárními prameny. Se skutečnou lidovou pohádkou se Jacob Grimm seznámil až mnohem později, když se dostal do kontaktu s tištěnými sbírkami lidových pohádek české provenience, a za vzor v této produkci dával zejména Beneše Metoda Kuldu (1820-1903), kněze, který na podnět Františka Sušila začal sbírat lidové pohádky a pověsti na Valašsku a poprvé je vydal v roce 1854 pod názvem *Moravské národní pohádky a pověsti z okolí rožnovského*.¹⁸⁾

Pro romantiky byl duch národa leitmotivem jejich práce, brzy je začala zajímat ale i duše. Vyplývá to z nejrůznějších odkazů a úvah, které nacházíme u tehdejších zájemců o lidovou kulturu. Kromě otázek národních a vlasteneckých, jež u sbíraného materiálu preferovali, je začaly napadat otázky směřující k nitru lidových projevů.

¹⁷⁾ Jiří Horák ovšem o J. G. Herderovi uvedl: „...stal se průkopníkem sběratelských snah také u národů slovanských ...Básnickým ztělesňováním Herderových výkladů estetických a literárně dějepisných jest slavná sbírka Volkslieder ... v nichž z oblasti baltsko-slovanské jen málo ukázek vskutku lidových.“ Srov. Horák, J.: Národopis československý. Přehledný nástin. In: Československá vlastivěda II. Člověk. Praha: Nakladatelství „Sfinx“ Bohumil Janda, s. 313-314.

¹⁸⁾ Jech, J.: Česká pohádka a bratři Grimmové. Národopisné aktuality 25, 1988, s. 155-158.

Zajímala je geneze jevů a není se čemu divit, že při prvním okouzlení některými projevy lidové kultury byla v Evropě první nastíněnou ucelenější teorií o jejich vzniku tzv. teorie mytologická, hledající především v pohádkách (a postupně i v dalších lidových projevech) odrazy dávných mýtů. Její počátek se spojuje s dílem Jacoba Grimma *Deutsche Mythologie* (1831). Ohlasy mytologické teorie nalézáme v celé Evropě, a také u řady českých sběratelů – u Václava Krolmuse, K. J. Erbeny, ale třeba téměř o půl století později u sběratelky tanců, především královniček z Brněnska, Lucie Bakešové.¹⁹⁾ Vlastně až konec 19. století s novými kritickými poznatky zejména literární vědy tuto teorii překonává, i když nikoli zcela vytěšňuje (ostatně archetypální teorie o psychice člověka dokládané mýty, báje nebo sny se v určitých podobách stále objevují).²⁰⁾

Formující se literární komparatistika, která se od počátku zabývala vztahem mezi lidovou slovesností a literaturou, byla tím oborem, který nastolil další hypotézy.²¹⁾ Významnou postavou byl např. německý badatel Theodor Benfey (1809-1881), jenž k rámci mytologické teorie přiřadil tzv. teorii migrační a stanovil tezi o přejímání evropských lidových látek z Východu, zejména z Indie; s jeho teorií pracovaly další osobnosti doby, např. Gaston Paris nebo významný ruský folklorista Alexej Nikolajevič Veselovskij. Antropologická teorie ze 70. let 19. století pak dokazovala, že látky vznikají rovněž samostatně, bez přejímání, působením podobných vlivů (kulturních, sociálních, ekonomických). Nejdůkladnější zpracování učení o migraci přinesli na přelomu 19. a 20. století skandinávští badatelé v tzv. finské škole, kteří již plně rozvinuli srovnávací metodu a začali také vytvářet první systematizované katalogy syžetů, se kterými se ve slovesné folkloristice a literární vědě pracuje dodnes.

¹⁹⁾ Leščák, M. – Sirovátkam O.: *Folklor a folkloristika*, c. d., s. 56-57.

²⁰⁾ Srov. Kohák, E.: *Člověk, dobro a zlo*, c. d., s. 27.

²¹⁾ K této otázce např. Horálek, K.: *Folklor a světová literatura*. Praha: Academia 1979, s. 7-35.

Konec 19. století přináší tedy v Evropě systematické vědecké bádání, které se folkloru věnuje znovu zejména na poli literární historie a filologie. Jedno z důležitých metodologických směřování rodící se folkloristiky (potažmo etnologie) byla tzv. ekologická metoda, jež se rozvinula v rámci teze nezkoumat jen výtvor, ale vše okolo, a začala se velmi podrobně zabývat do té doby nepříliš vyhledávanou otázkou – a to otázkou vazby na interpreta, nositele.²²⁾ Její uplatňování se datuje k přelomu 19. a 20. století již ve zmíněné finské škole. Otevřela velké možnosti pro poznání života jevu a tvůrčích schopností konkrétního interpreta, protože se začala zaměřovat na osobnost v komunikačním řetězci tradování folkloru.

Vedle několika důležitých monografií lidových zpěváků a vypravěčů, které lze u nás řadit k proudu zájmu o osobnost nositele (např. písňová sbírky Karla Plicky Eva Studeničova spieva z roku 1928, jež nám přibližuje písňový repertoár jedné zpěvačky) patří k nejsystematičtějším hledáním duše lidu v českém prostředí zřejmě stejnojmenná kniha Vladimíra Úlehly, přírodovědce, který významně zasáhl i do dějin folkloristiky. Knihu s názvem Duše lidu začal psát v době 2. světové války, rok po jeho smrti ji v roce 1948 do tisku připravil jeho bratr. Kniha však nejenom nevyšla, ale její sazba byla rozmetána a sestavena znovu až v době polistopadové – vyšla v roce 1998 a vydala ji Masarykova univerzita v Brně jako připomínku svého význačného profesora. Vladimír Úlehla v ní polemizuje s badatelskými teoriemi, které jsou ryze historické či sociologické a které považuje za příliš svazující pro poznání podstaty lidových projevů, zamýšlí se nad pojmem lid, který tehdejší věda už začala šířeji vymezovat, než jen lid venkovský, ale přesto své zobecněné názory opírala především o selský stav, a esejistickým způsobem se zamýšlí nad životem člověka a jeho kulturou vůbec.

²²⁾ Srov. Leščák, M. – Sirovátka, O., *Folklór a folkloristika*, s. 67-71.

V doslovu říká: „Vytkli jsme si za první cíl pátrati po sídle a pramenech lidové duše. Anašli jsme je v životě rolníkově.

Věnoval jsem té věci hodně pozornosti, ale hlavní cíl to není. Je to jen důležitý předpoklad, o kterém bychom měli mnoho vědět, abychom o lidové duši mohli uvažovat.

Poznat lidovou duši, pochopit, co dovede, co je v ní skryto, kam by se za vhodných podmínek dovedla rozmáchnout, s jakou asi pravděpodobností číselnou jsou tyto možnosti dány, rozpoznat, proč dovednosti, které dovedla rozvinout dříve, jsou dnes na ústupu, zda tomu bude tak i v budoucnu, zda za ně nastoupí dovednosti jiné..... To je vlastní úkol, který si kladu.....!“

Sledování toho, jak byla objevována a chápána „duše lidu“, bylo od počátku formování etnologie jednou z cest, kterou badatelé chtěli dospět k hlubším znalostem a pochopení niterných projevů člověka. Objevování jiného a neznámého bylo v těchto počátcích střípkem do mozaiky dosud nepoznaného světa, který se teprve novými poznatky skládal do svého obrazu. My dnes máme kontury tohoto obrazu světa, i díky globalizaci, v podstatě složeny, často však neznáme detaily. Poznání historických peripetií různých jevů, procesů či snah je tedy nutností, abychom obraz doplnili. Protože platí slova již citovaného filozofa Erazima Koháka:

„Co z toho všeho, co se událo, se začlení do dějin a jaký to v nich bude mít význam, záleží na paměti: co si zapamatujeme a jak si to ve vzpomínkách vyložíme.“²³⁾

Infomace o autorce na www.phil.muni.cz/etnol/

²³⁾ Srov. Kohák, E.: Člověk, dobro a zlo, c. d., s. 27-28.